

і А.Волошина, наводили факти руйнівних дій терористів. Незначна частина матеріалів періодики висвітлює бої карпатських січовиків з військами агресора та репресії останніх щодо місцевого населення. Зустрічаються повідомлення про втікачів з Карпатської України та поневіряння А.Волошина по європейських столицях. Матеріали преси свідчать про її щире ставлення до захисників Карпатської України. Вони підтверджуються спогадами очевидців і учасників подій. Із вищесказаного випливає, що свідчення української і зарубіжної преси дозволяють краще з'ясувати героїчні і трагічні події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні.

1.2. Карпатська Україна в мемуарах

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938-1939 рр. мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь, і які не завжди є об'єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939-1940-х роках. Піонерами в цьому плані стали автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні в 1939 р. [541]. Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак [176]. Починаючи з 1939 р., опубліковано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші діянки роботи їх автора (участь в оборонних боях, робота Союзу Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпат

ській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. «П'ять місяців державного життя Карпатської України, — пригадував він, — пробігало в нерівних та неспокійних умовах» [741, С.275]. Однак сили молодой держави були нерівні в двобої з агресором — гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник «Карпатська Україна в боротьбі», редагований О.Ольжичем, і який сьогодні є бібліографічною рідкістю.

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938-1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру «Вояки-будівничі» та «Український націоналізм». Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих творів-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку «так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань» [741, С.273]. Він вірно підмітив, що Січ «поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї територіальної державності» [741, С.273]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо «майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ» [741, С.274]. Проте, найболючішим питанням був брак зброї, без якої Січ «була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією» [741, С.274]. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак О.Ольжич не став ініціатором цієї трагедії.

О.Ольжич показав, як важко було діяти уряду Карпатської України. Адак не урештенилися напади угорських і польських терористів, активізу-

вала свою діяльність проугорська «п'ята колона». Негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування О.Ольжича, що «вся історія України — це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнної, що розпорوشує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною» [741, С.293]. Незважаючи на дію подібного роду факторів, український напрямок в краї справедливо і переконливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотка населення (*О.Ольжич помилково назвав 94 відсотки — М.В., М.Т.*) [741, С.277].

О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. «В Бичкові, — писав О.Ольжич, — дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятьма старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під команду старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева» [741, С.281]. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що «тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів» [741, С.282]. Однак, навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О.Ольжич відзначив, що «в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів» [741, С.282].

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, «державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньо-політичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіязм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію» [742, С.305]. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха [541, 748, 854].

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець [1012-1017]. На думку В.Худанича, «видання Юліана Химинця — оригінальне дослідження, яке ліквідує знач-

ну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності» [1014, С.377]. Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Пекар, на думку якого автор «інші питання, пов'язані з Карпатською Україною..., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження» [1014, С.378]. Разом з тим, вважає А.Пекар, «праця д-ра Ю.Химинця не є науковою працею й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень» [1014, С.378].

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльності ОУН в Закарпатті: «З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росомаха, видаючи часопис «Пробоем» у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової ексекютиви ОУН у 1932-1940 рр. був Юліян Химинець» [1012, С.68]. У вересні 1938 р. Ю.Химинець очолив закордонну делегацію Карпатської України, а «роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди» [1012, С.88]. «Наша закордонна делегація, — пригадував Ю.Химинець, — тісно співпрацювала з Українською пресовою службою» [1012, С.88].

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і закордонна делегація Карпатської України уважно слідкували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій доповідав для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. «зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просили японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто — відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р.Ярій, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста» [1012, С.90].

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. «Коли 1 листопада 1938 р. прем'єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, — писав Ю.Химинець, — він затримав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною

делегацією Карпатської України» [1012, С.91]. 3 листопада 1938 р. закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність, прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, «послав мене 8 січня 1939 р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером» [1012, С.92]. Однак ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення «проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу» [1012, С.93]. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. «Правдою є те, — пригадував Ю.Химинець, — що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забуваємо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним» [1012, С.94].

Ю.Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938-1939 рр. у Карпатській Україні: «Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття» [1012, С.94]. Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, «така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції» [1012, С.94]. Однак, дане твердження не підтверджується архівними документами, про що йтиме мова нижче.

Заслужують на увагу спогади відомого закарпатського поета, редактора газети «Нова свобода» В.Гренджі-Донського, підготовлені до друку видавництвом «Карпатського Союзу» в США [390]. Спогади В.Гренджі-Донського «складаються з довших та коротких фрагментів та статей спогадів», з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська «зробили цілість» [390, С.VII]. Автор спогадів висловив свої міркування з приводу наслідків конференції в Мюнхені (29-30 вересня 1938 р.), Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), описав евакуацію з Ужгорода, дав оцінку діяльності автономних урядів А.Бродія і А.Волошина тощо. На сторінках

спогадів В.Гренджі-Донського знаходимо відомості про боротьбу карпатських січовиків з угорськими і польськими терористами, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колонії», наводиться цікавий статистичний матеріал про соціально-економічне і культурне становище краю.

Значне місце у своїх спогадах В.Гренджа-Донський відводить виборам до Союму Карпатської України, які українці «виграли майже на повних сто відсотків... Велика наша перемога просто заголомшила противників. Чеська преса, за дуже малим виїмком, прийняла результат виборів дуже холодно» [390, С.181]. В.Гренджа-Донський вважав, що після виборів «політична ситуація може... сконсолідуватися» [390, 181]. Він яскраво описав засідання Союму Карпатської України, який «одночасно ухвалив проголошення самостійності, яка здекларувалася попереднього дня і ухвалив новий уряд» [390, 181]. Всі шість засідань Союму детально описав і дав їм високу оцінку С.Росоха [854; 541, С.5-26].

Цінність спогадів В.Гренджі-Донського передусім у тому, що він, знаходячись в оточенні А.Волошина, об'єктивно описав обстановку, в якій доводилося діяти уряду Карпатської України 15 березня 1939 р. [390, С.196]. Угорський ультиматум був неоднозначно сприйнятий членами уряду Карпатської України.

Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві описи героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. «Коли малярське військо подало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний відпір своїх тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою та інде клали відпір, в рукопашних боях билися як леви» [390, С.198]. Оборонні бої на різних ділянках фронту і героїзм карпатських січовиків описали у своїх спогадах М.Вашкусак, В.Ком'яті, В.Костак, Ф.Попович, С.Росоха, Ф.Сас, Є.Стахів, С.Судачинський, Г.Яворенко, О.Волянський, Я.Голота, С.Єфремов, М.Кульчицька, І.Маргітїч, С.Пап, В.Поштак, М.Чумалівський та ін. [143, 148, 852, 853, 882, 883, 911, 541].

У спогадах названих авторів міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. В цьому і полягає їх значна документальна вартість. При їх допомозі вдалося з'ясувати імена багатьох захисників Карпатської України, які донедавна були невідомими. Перелік воїнів Карпатської Січі й активістів краю, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1939 р. або були страчені окупаційним режимом, опублікований у збірнику матеріалів науково-практичної конференції «Карпатська Січ». Переважна більшість мемуаристів сходяться на тому, що Карпатська Січ, яка була збройною формацією уряду Карпатської України, кров'ю юних бійців, героїчним опором фашизму за-

свідчила прагнення закарпатських українців до волі та їхню приналежність до великого українського народу. А саме це й доводило фашистських окупантів нашого краю до шаленства, яке виявилось в масових розстрілах січовиків, у репресіях проти чесних українців краю.

Репресії гортистів щодо місцевого населення і встановлення жорстокого фашистського режиму на території Карпатської України знайшло своє відображення у спогадах Л.Баботи, Р.Борковського, Ф.Іванчо, О.Пайкоша, С.Папа, П.Потушняка, М.Чирського, В.Гренджі-Донського, Ю.Химинця та ін. [541, 225, 770, 779, 790]. У мемуарах названих авторів наводиться безліч фактів нелюдських катувань, розстрілів ні в чому не винних людей. Особливо значний документальний матеріал міститься у спогадах В.Гренджі-Донського. Відомий закарпатський письменник, який особисто провів кілька місяців у тюрмах і таборах, чітко довів, що угорський уряд нехтував елементарними юридичними правами та міжнародними угодами [390, С.199-232]. Особливо важким було становище галичан, які опинилися в угорському полоні. На перших порах, писав В.Гренджа-Донський, угорці розстрілювали всіх січовиків без винятку, а через деякий час почали формувати окремі групи із галичан і передавати останніх полякам [251]. Спогади очевидців про масові розстріли галичан на польсько-угорському кордоні записав і опублікував В.Довгей [470, С.157-164]. Про масові переходи польсько-чеського кордону українцями з Східної Галичини в Карпатську Україну наприкінці 30-х років та про їх участь в розбудові держави писали у своїх спогадах Д.Куп'як і В.Онуфрик [614, 615, 243].

Переважна більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич, С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав) [139-148, 189, 599, 846, 870-872, 878-881, 1093-1101]. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13-14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А.Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13-14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В.Шандор справедливо відзначив: «Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для

чехів, ані для нас. Крім сутички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав» [1093, С.335]. Згубні наслідки та викликане взаємне недоір'я показалися вже наступного дня, коли «частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним порогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин» [1093, С.335].

Роздуми В.Шандора поділяє переважна більшість сучасних дослідників, зокрема, автор цих рядків. Що стосується спогадів В.Шандора, який в 1938-1939 рр. виконував функції головного представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В.Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради, Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України знайшли своє відображення у спогадах А.Кущинського, С.Клочурака, В.Маркуся, М.Папа, А.Штефана, М.Химинець, М.Ігнатишин-Логуш, Є.Мацяха [611-613, 557, 693, 778, 1122-1123, 1007-1011, 513-514]. Спогади про А.Волошина, Ф.Танішия, М.Колодзінського, З.Коссака, О.Блестіва, Д.Климуша та багатьох інших опублікували М.Бандусяк, Г.Блестів-Корж, М.Вайда, В.Середич, А.Дад, А.Кущинський, В.Лар, М.Могорита, Ф.Сас, А.Штефан та ін. [141, 143, 148, 236, 237, 238, 403, 541].

Таким чином, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань у Карпатській Україні наприкінці 30-х років є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути різноманітні суспільно-політичні процеси, що тоді відбувались. Мемуаристи висловили свої думки про події, в яких брали участь (вибори і засідання Союму Карпатської України, діяльність УНО, Карпатської Січі, ОУН, бої захисників Карпатської України з агресором, становище втікачів із Закарпаття, репресії горгістів проти євреїв і мирного населення тощо). У спогадах міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. Зокрема, мемуари В.Шандора написані з використанням важливих архівних джерел. В цьому і полягає їх значна документальна вартість.

Основні події у висвітленні подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні представили опубліковані спогади учасників національно-визвольного руху І.Устияцького, В.Онуфрика, М.Бажанського, С.Росохи та в записках

В.Довгея, що побачили світ в останні роки [910, 743, 130, 132, 858, 470]. Переважна більшість цих авторів були вихідцями із Галичини, тому свої спогади вони розпочинали з аналізу причин, які викликали в них бажання допомогти в розбудові молодій Карпатській України та стати на її захист від зазіхань сусідніх держав.

Зокрема, І.Стебельський у своїх спогадах зазначав, що події в Карпатській Україні у 1938 р. набули особливої цікавості, оскільки про них «розголошувала вся тодішня преса», а планування переходу через Карпати дістало чітко визначене значення: «настає пора і час стати нам на допомогу братам у Закарпатті» [910, С.15]. І.Стебельський детально описав факт переходу через гори. Особливу увагу він звернув на те, що гірські райони знаходилися в зоні активних дій польських, а подекуди й угорських терористичних груп, які намагалися наводити страх на закарпатське місцеве населення. Так, І.Стебельський згадує, як вже спускаючись у перші гірські села, він з товаришами почув від гірських мешканців, що 10 жовтня 1938 р. чеські вояки розбили майже тисячну групу угорських терористів [910, С.21]. Наступними днями відбулися чергові напади польських терористів на села Бистра й Загорб, де «вони підірвали міст і спалили школу» [910, С.22]. Всі ці терористичні акції викликали протест у місцевого населення, який виражався у масових демонстраціях, що пройшли 16 жовтня 1938 р. в Ужгороді, Хусті, Воловому, Великому Бичкові [910, С.25]. І.Стебельський описав своє перебування у м.Ужгороді, відвідини Народного Дому «Просвіти» та ін. [910, С.25-26]. З глибоким переживанням він зустрів переїзд після Віденського арбітражу з Ужгорода до нової столиці — м.Хуста, яке оптимістично називав «новою українською Меккою» [910, С.27].

І.Стебельський був безпосереднім свідком організації народної оборони Карпатської Січі. Більше того, маючи певний організаційно-військовий досвід, він намагався якнайкраще прислужитися молодій гвардії захисників Карпатської України: «Навчені досвідом, що без власного репресивного апарату, тобто без військової сили, не може існувати держава, ми організуємо військову організацію Карпатська Січ. На Румунській вулиці під номером першим відкривається Головна команда «Січі»...» [910, С.27]. Далі І.Стебельський пише: «Ми були першими галичанами, які прийшли на допомогу нашим братам по другій стороні Карпат» [910, С.27-28].

Цікавими є подані спогади про те, як ставилося місцеве населення до карпатських січовиків. Він вказує, що здивування або недовіра з боку закарпатських українців були відсутніми. Приязнь до галичан визначалася розумінням приналежності до єдиної нації. Тому в Карпатській Січі місцеві жителі вбачали одну цілісну структуру захисників вітчизни: «Своїми діями та поведінкою викликають повагу в усього населення — як свого, так і чужого» [910,

С.28]. Детально І.Стебельський описав і зустріч із Д.Климушем [910, С.29].

Щодо організаційної структури Карпатської Січі свідок згадує про діяльність мотоколонії січовиків та створення регіональних осередків Карпатської Січі. Багато уваги І.Стебельський приділив відносинам карпатських січовиків з чехами [910, С.29-32]. У спогадах знайшли своє відображення й непорозуміння Карпатської Січі з урядом, які переросли у конфлікт попередні проголошення незалежності Карпатської України [910, С.38]. На наш погляд, автор спогадів, як представник Карпатської Січі, унісенув власного аналізу причин цього «внутрішнього зіткнення».

Із сумом І.Стебельський описав останні бої січовиків та їх відступ [910, С.36-37]. Своє бачення того, що сталося, він виклав таким чином: «Трагедія Карпатської України була великим моральним ударом для нас, однак вона дещо протверезила мудріших наших фанатиків, які почали сміло вірити Гітлерові у його нечесних задумах щодо України» [910, С.47-48].

Великий фактичний матеріал ми знаходимо у мемуарах В.Онуфрика, як ще одного очевидця творення історії Карпатської України [743]. У першому розділі — «Шлях до Карпатської України» автор із гордістю говорить про сміливий приклад закарпатців, гідний наслідування українцями на інших новостворених територіях. Активні терористичні дії, які проводили на території Карпатської України Польща та Угорщина, на його думку, були зрозумілими, оскільки «заздрісні сусіди побоювалися, що за прикладом Карпатської України схочуть піти й інші українські землі, що перебували під Польщею, Румунією і СРСР» [743, С.15].

Описуючи перехід через Карпати, В.Онуфрик зазначав, що сам виступив ініціатором організації похідної групи у складі семи чоловік [743, С.15-16]. Згодом, день за днем блукаючи в гірських районах, вони засталися Підкарпатської Русі, де подекуди їх приймали за польських терористів [743, С.19-23].

У другому розділі спогадів подається короткий аналіз організації регіональних осередків Карпатської Січі. Він пригадує, що дістав відрядження у Шляхмані під командуванням братів Німчуків, де перебував аж до 8 березня [743, С.24]. Тут В.Онуфрик брав активну участь у підготовці виборів до Союзу Карпатської України [743, С.27]. Проте березневі події змусили січовиків, до яких місцеве населення ставилося прихильно, відступити до оборони Хуста. Як згадує В.Онуфрик, відхід січовиків «затривожив місцеве населення Польщі, яке з нами прощалося зі сльозами на очах» [743, С.27].

Особлива увага у споминах відводиться подіям напередодні 15 березня 1939 р. В.Онуфрик вказав на існуюче напруження у взаємовідносинах з Чехословаччиною, а також події 13-14 березня описав з точки зору простого січовика, який виконував накази свого керівництва: «...пролунала тривога. По першій перегляді наш кіш дістав наказ зайняти «Владний дім» (урядова будівля або ратуша) і дорогою роззброїти жандармські станиці» [743,

С.27]. Взагалі В.Онуфрик досить детально описав згадані події, у тому числі охарактеризувавши наявність озброєння як у чеських вояків, так і у січовиків [743, С.29-31].

У розділі «Напад ворожих сусідів на Карпатську Україну» В.Онуфрик описав оборону м.Хуста та відступ на румунську територію: «Наша частина, що боронила Хуст, начисляла коло 350 душ» [743, С.34]. В подальших матеріалах ми знаходимо жажливі сторінки табірної життя січовиків. Полонені румунськими військами карпатські січовики були передані угорським властям. Перебуваючи у полоні, В.Онуфрик детально описав тортури та знущання угорських військових над українцями в тимчасових таборах у Великому Бичкові, Кривій, Чопі, а згодом у Вар'юлопуші. Цей опис автор спогадів назвав реаліями «жахливої таборової дійсности» [743, С.40-45].

Цінним джерелом є спогади М.Бажанського [130, 132]. Зокрема, у першій книжці «Моя Карпатська Україна» описуються його особисті зустрічі з А.Волошином [132, С.19]. Особливо цікавою була, за свідченням М.Бажанського, розмова з лідером Карпатської України 14 березня 1939 р., коли А.Волошин передав йому документ, «в якому за своїм підписом удержавив Карпатську Січ, оголосив її Армією Уряду Карпатської України, сказав: «Я хотів це зробити давніше, 12-го січня, а потім 12-го лютого, але мені «віщі політики» віраджували» [132, С.19].

Достатню увагу приділив М.Бажанський диверсійним діям угорських та польських терористів на території Карпатської України [132, С.40-43].

У другій мемуарній книжці М.Бажанського — «Мемуарна мозаїка» вміщено окремі розділи, присвячені Карпатській Україні [130]. Центральною темою цих нарисів є крайовий уряд та Карпатська Січ.

Поданий досить детальний опис діяльності Карпатської Січі, яку він назвав «другим тілом» держави: «Була це наскрізь військова формація, що мала стати мілітарною силою майбутньої держави. Завданням її було ставити відсіч партизанським (*терористичним* — М.В., М.Т.) відділам, що сунули з двох боків на цей вузький простір з північного і з південного. Карпатська Січ мала свої станиці по всіх більших і менших місцевинах краю, а в самій столиці вона мала військовий штаб і кошари» [130, С.83]. Про активність дій терористів свідчать інші покази М.Бажанського: «З двох сторін сунулися щоденно партизани (*терористи* — М.В., М.Т.), пачкарі різної ворожої літератури, провокатори та агенти. Край кипів...» [130, С.85, 112-117].

Аналізуючи взаємовідносини між Прагою і Хустом, автор спогадів вказував, що ці стосунки залежали від законодавчого унормування федеративних основ Чехословаччини, її цілісності та майбутньої державно-політичної сили. Уряд останньої аж «ніяк не міг погодитися на відірвання Карпатської України» [130, С.86].

Події з 13 на 14 березня М.Бажанський називає повстанням, підготовленим карпатськими січовиками, проте своєї власної думки щодо причин цього виступу не наводить [130, С.87-88]. Захисні ж бої січовиків проти угорських військ описуються детально.

Мемуари С.Росохи («Спомини: події та люди на моєму життєвому шляху») описують його участь у далеких історичних подіях як заступника головного команданта ОНОКС та посла Союзу Карпатської України тощо [358]. Описані події подані в поетапному їх розвитку і є цінними з огляду на показу українського національного духу, яким жили будівничі Карпатської Української державності.

Цінним джерелом мемуаристики є свідчення безпосередніх учасників подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні, які записав В.Довгей [470]. Основною ідеєю досліджень є спротив терористичним акціям польських і угорських груп, каральні дії диверсантів проти мирного місцевого населення.

Описані події повинні б були поставити крапку у питанні незаконного втручання польських і угорських диверсантів у внутрішнє життя Карпатської України. У свою чергу це покликано б сучасних дослідників Угорщини та Польщі визнати факти тероризму та військового втручання в 1938-1939 рр. і змінити своє ставлення до ведення зовнішньої політики вказаних країн у згаданий період. Особливо жажливими постають свідчення про розстріли січовиків у 1939 р., коли захисники Карпатської України набули статусу полонених. Одним із місць наймасовіших розстрілів січовиків можемо назвати Верецький перевал. Свідки тих трагічних подій доводять, що масові розстріли проводили як угорські, так і польські військові [470, С.159-164]. Так, один із очевидців Ф.Голянич вказував, що після перевалю угорцями сотні полонених січовиків (переважно галичан) польським військовим вже наступного дня вони були розстріляні [470, С.161-162]. Сотні і сотні тіл захисників Карпатської України знаходили і в інших місцях [470, С.162-164].

На жаль, недоступність архівних документів, які знаходяться в Угорщині та Польщі, не дають можливостей реально оцінити кількість жертв карпатських січовиків. У цьому ж відношенні було доцільним визнати суверенітету державами на офіційному рівні факти розстрілів оборонців Карпатської Української держави, цивілізованим способом вшанувати пам'ять загиблих жертв і врешті-решт поставити крапку в історичних питаннях щодо подій 1938-1939 рр. Такий хід сприяв би й порозумінню та подальшому дружньому співіснуванню сусідніх держав.